ANDREA MATOŠEVIĆ ETNOLOG I ANTROPOLOG IZ PULE, AUTOR KNJIGE »SOCIJALIZAM S UDARNIČKIM LICEM« O UDARNICIMA I JUNACIMA RADA NEKAD I SADA

UDARNIČKE NAGRADE

danas pripadaju samo menadžerskoj kasti

Nekada je u udarništvo bilo politički značajno, a sada se politika koristi udarništvom da bi se sebe prikazala boljom, inventivnijom, pravednijom. Milan Bandić, recimo, stalno više moramo delati, delati, delati, a slovenski predsjednik Borut Pahor je cijelu svoju kampanju impregnirao u rad, organiziravši ju kao omladinsku akciju

Duška PALIBRK

Hljadarka zvana sirotanovićka zapravo je – heraličica. Legendarni osmijeh s jugoslavenske hljadarke pripada Arifu Heraliću, udarniku rada, ljevačiu iz Zenice, po nacionalnosti Roma čiji je prekrasan osmijeh ovoviše profesionalnog fotografa i završio na novčanici od tisuću dinara, najljepšoj novčanici, bolje rečeno općem mjestu socijalističke jugoslavije. Lik Alije Sirotanovića, prvog udarnika i osnivača Pokreta za visoku produktivnost rada, ovjenuo je na novčanici od 20 tisuća dinara, onoj smeđoj, objavljenoj tek 1987. godine, gotovo na zalasku socijalističke Jugoslavije.

Sirotanović jači i od Stahanova

I mene je iznenadilo, a vidim da na nisam jedina koja je živjela u zabludi, kad sam u vašoj knjizi pročitala da se najpopularniji lik s novčanice bivše Jugoslavije ne zove Alija Sirotanović i nije bio rudar nego ljevač. I mnogi suvremeni kolumnisti i pisci spominju Sirotanovića s hiljadarke kao simbol rada, udarništva, socijalizma. Zašto je došlo do te zamjene? U hrvatska kina upravo stiže i bosansko-hercegovačko-slovenski film Nenada Đurića »Hiljadarke« u kojem se pak glavni junak s novčanice zove Atif Kurtović i radar je.

– Film je vjerojatno povijesna fikcija, ali zasita mnogi autori vezu Alije Sirotanovića s popularnim likom s novčanice. Postoji za to racionalno objašnjenje. Sirotanović je svoj uspjeh od 152 iskopane tone ugljena u brezničkim ugljenokopima 24. srpnja 1949. postigao na vrlo specifičan način. To je bilo u zenitu rezoluције Informbiroa, dakle raskola sa Sovjetima koji su zapravo usavršavali taj natjecateljski sustav u kojem je najveći uspjeh postigao rudar Aleksej Stahanov. E sad, da bi pokazali da je jugoslavenski čovjek i radnik bolji, jači, brži, sposobniji i inventivniji, pokreće se pokret za visu produktivnost. Izrijekom se ulazi u natjecanje sa Stahanovom, sučelavaju se dva sustava, do jučer prijatelja a sada suprotstavljena, i naravno, pobjeda Alije Sirotanovića nad Stahanovim znači neki vid političke pobjede Jugoslavije nad Staljinovim Sovjetskim Savezom. U to vrijeme su udarnici i junaci rada, kakav je i Alija Sirotanović ili Abdurahman Babajić i Sonja Eržebčik, bili neka vrsta, mogli bismo reći, i tehničke i onotehničke humanističke avangarde. Ali, vrlo brzo padaju u zaboravi već 60-ih, 70-ih godina ti ljudi postaju gotovo anonimni. Ali opstaje ideja o njima, gdje su, tko su i što su, pa često i filmaši snimaju filmove u kojima nekadašnje udarnike prikazuju skromnima, umornima, napuštenima. Oni su tada zapravo marginalizirani pa

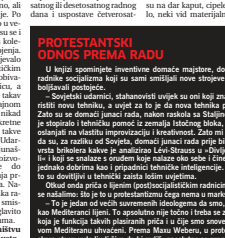

verojatno tako i Sirotanović – i po etimologiji prezimena: sirotan koji je nešto u rudniku - nije doživljavan trudbenikom koji bi uopće mogao biti na novčanici od 20 tisuća dinara nego su ga ljudi smještali na novčanicu koja je tada, u doba inflacije, nosila najniže apoene – na tu hljadarku. Otud zaključak o dolozi tu vrlo zanimljiva pogreška.

Jesu li ti udarnici birani odozgo ili su se sami nametnuli svojim radom? Pokret je, vidimo, i politički osmišljen i to odredenom trenutku. Je li s godinama došlo do inflacije udarnika?

– Udarništvo je definitivno imao amen s vrha, ako deklarativno nikad udarništvo nije napuštalo radništvo. I po nizvishim članicama i razmin drugim izvorima poput izvještaja vidi se da ljudi i dalje rade nemarno, loše; dakle, udarnici su bili donekle rijetki pojedinci. Udarništvo je niži red junaka rada i njih je bilo puno, ali junaka rada puno manje. Po nekoliko je udarnika bilo u većini poduzeća, najčešći su se u republikom nivou u kolegama iz drugih postrojenja. Podurece koje bi izvojevalo pobjedu na tim socijalističkim natjecanjima radnika dobivalo bi prijelazan zastavicu, a nakon što triput ponove takav uspjeh, ostala bi im u trajnom slavništvu. Da inflacije nikad nije došlo, mada konkretne brojke nemam jer se takve statistike nisu vodile. Udarništvo osnovno radno junaštvo, kao dominantan proizvodni obrazac, opstaje do 1952./53. godine, do kraja prvog petogodišnjeg plana. Nakon toga nema više junaka rada u tom posljeratnom smislu, već udarnikopoštenjaka opstaje na radnim akcijama.

Govorimo o udarništvu na način na koji se ga sutra ličili Soljeti i Aleksej Stahanov, a Jugoslavija sličnim. Što je to Zapadom? To je ipak svjetski fenomen, velike tanje ista u svim zemlja industrijalizacije.

– Veličanje rada poznato je i na Zapadu, u kapitalizmu. Recimo, u Italiji od početka 20. stoljeća postoji tinala Cavaliere del lavoro, to je titula za istaknute Labor, a taylorizam uspostavlja sasvim specifičan odnos prema radnoj svakodnevici. Međutim, sovjetski princip na koji se Jugoslavija u početku direktno pozivala počiva na modelu civilnog rata. Nakon 1917. godine omladince komsomolce, članove Komunističkog saveza Lenjinove mladeži koji su u tim borbama obavljale poseban teške i opasne zadatke, natjevale se udarničima. Oni su bili herolji borbe, a kasnije, znamo, proizvodnja je u gotovo svim socijalističkim zemljama deklarativno podignuta na nivo borbe, borbe s neimaštinom, za boljitak, izgradnju... Tu nalazimo zanimljiv i specifičan topos govora i o udarništvu u tom vremenu, a to je topos budućnosti, elan prema budućnosti, optimizam – radom u bolju budućnost! I smisao udarništva je bio da sam sebe dokine, da se ljudi izdignu na tu razinu svijesti produktivnosti rada da i da uspostave socijalni i ekonomski uvjeti koji bi dopustili napuštanje koncepta osnovnostanog ili desetosatnog radnog dana i uspostave četverosatnog ili petosatnog. Naravno, do te faze se nikad nije došlo.

Štovše...

– Da, štoviše. Vraćamo se upravo udarničkom principu bez ovog njegovog simboličnog dijela: svi sve više rade, ako do plaćenog posla mogu doći, ali ono što bismo mogli nazvati udarničkim nagradama za rad nisu prijadale samo menadžerskoj kasti.

Kaput, cipele, odijelo na dar

Kako su nagrađivani jugoslavenski udarnici? Kakve su privilegije imali, jesu li dobivali stanove preko reda, naprednoali do funkcionarskih fotelja?

– Imali su neke manje materijalne privilegije, nisu morali čekati u redu za šećer, kruh, mogli su dobiti neko vizite živežnih namirnica, a poznati udarnici poput Sonje Eržebčik ili Antuna Toneta Bičića, rudara iz Labina, dobivali su na dar kaput, cipele, odijelo, neki vid materijalne retribucije koji je za današnje uvjete jedva bio simboličan, iako su u to doba, moramo znati, i cipele i odijela značili strahovito puno. U Sovjetskom Savezu, recimo, Stahanovu, Buzgin, Paschagelina, Mamajčenku, Nahangova, sve heroji i heroine rada, mahom su nakon što su napjeha prelazili u više upravničke strukture, postajali su ili zastupnici u vrhovnom sovjetu, direktori, profesori itd., dočim u Jugoslaviji nječg takvog nije bilo. Udarnici i udarnice izgorjeli su u zenitu svojeg uspjeha. To je jedna od velikih razlika između Jugoslavije i SSSR-a. Zašto? Sovjetski princip je predratnog karaktera gdje je postojala relativno velika gućnost da se tako nešto desi. U poratnoj Jugoslaviji koja se nadila u ruševinama i rezoniziranosti takvih uvjeta nije bilo. Poznata je priča da je tadino Alija Sirotanović, dakle prvi junak rada socijalističke Jugoslavije, dobio stan i to, nadvodno, na Titovo inzistiranje. Prema svjedočanstvu njegove unuke, Sirotanović se nikad nije isticao kao nekakav fanicionar. Koliko znam, ni djeca udarnika i junaka rada nisu imala neke velike privilegije.

Kako su, dakle, završavali ti udarnici?

– O Arifu Heraliću, udarniku s hiljadarke, kasnije 1960-ih Vojdrag Berčić snimio i dokumentarac naslovljen »Devijacija jednog osmijeha«, koji ga prati u doba kad je već išao prema dekadentnoj fazi svog života, propio se, nikad ništa nije dobio od toga što je posudio svoj lik koncerni. Antun Tonče Bičić, labinski rudar, umire krajem 1960-ih kao teški invalid. Sve su te životne priče vrlo nesretne. Posljednja priča o udarniku-najnesretnija je za to – i moraju biti nesretne da bismo ih mogli i dalje smatrati junacima, ali i martirima na neki način, jer martir koji umre sretan zapravo i nije martir. Zato se njihov kraj uvijek opisuje u teškim, sivim, crnim tonovima da bi ostali neokaljani, neokaljani naknadnim dobicima. Udarnici u naknadnim prikazima vlastitog života uvijek postoji stisku Oberona.

Nisu izdržali teret slave?

Jesu li uopće bili slavni, popularni i prepoznatni makar lokalno, u svojoj sredini?

– Prepoznatljivost u zajednici, to da, dok su junaci rada bili odista zvijezde, kratkoga daha, ali zvijezde. Slično govore i akcijaši s radnih akcija: kad si jednom postao udarnik, to je bila velika čast. Moda nisi ništa dobio, lakše si došao do smještaja u studentskom ili učeničkom domu i to je sve, ali su ljudi tu zastupnici u vrhovnom sovjetu, direktori, profesori itd., dočim u Jugoslaviji nječg takvog nije bilo. Udarnici i udarnice izgorjeli su u zenitu svojeg uspjeha. To je jedna od velikih razlika između Jugoslavije i SSSR-a. Zašto? Sovjetski princip je predratnog karaktera gdje je postojala relativno velika gućnost da se tako nešto desi. U poratnoj Jugoslaviji koja se nadila u ruševinama i rezoniziranosti takvih uvjeta nije bilo. Poznata je priča da je tadino Alija Sirotanović, dakle prvi junak rada socijalističke Jugoslavije, dobio stan i to, nadvodno, na Titovo inzistiranje. Prema svjedočanstvu njegove unuke, Sirotanović se nikad nije isticao kao nekakav fanicionar. Koliko znam, ni djeca udarnika i junaka rada nisu imala neke velike privilegije.

> Udarništvo je niži red junaka rada i njih je bilo puno, ali junaka rada puno manje

tada bili samo pozitivni heroji kakve ih danas doživljavamo iz suvremene perspektive u kojoj je rad pauperiziran, obezvrijeđen. U Sovjetskom Savezu su ih kolege ćak i ubijali. Osim što su pripadali nižem sloju, smijavali ih i bili neprijatelji-ski raspoloženi prema njihovim uspjesima zato što nadizali normu svima ili je svima bilo preporučeno pratiti ih. Treba imati na umu i da tu brzinu fizičkoga rada mogu pratiti samo mladi, jaki pojedinci, stariima treba puno lakši ritam.

Filmska trijada: Wajda, Čengić, Petri

U udarnicima na zalasku, pišete u knjizi, govori i filmska trijada nastala 70-ih godina, u doba crnog vala – »Čovjek od mramora« Andrzeja Wajde (koji se također pojavljuje u »Sirotanovićem«), »Slike iz života udarnika« Bahrudina Bate Čengića i »Radnička klasa ide u raj« Elija Petrija. Što im je zajedničko?

– U pet godina, od 1972. do 1977. snimaju se tri vrlo važna filma koji ponovno probavljaju tu temu ali sada na posve drugačiji način. To više nije veličanje udarnika, pozitivno ili negativno, već se kroz njih kritizira sistem koji ih je napustio. U tim su filmovima udarnici rada prikazani nekom vrstom umirućih emigrije – dakle, ljudi koji su gradili sistem sada, kroz filmski su diskurs prikazani gotovo emigrantima u vlastitoj zemlji, sistem ih je amputirao i oni su danono što ih ide. Nisu dobivali nikakva rukovodeća mjesta, nisu zadržali svoj nekadašnji status. Do kasnih 1940-ih, početkom 1950-ih bili su vrlo cijenjeni, to nisi ništa, recimo, inženjerima, političkim funkcionerima. U njima su snimani filmovi, dokumentarci, filmski pregledi, što je u doba neimaštine bila velika stvar. Iako su ti filmovi bili propagandni, cilj im je bio i poticanje, imali su snaga ljudi koji su ih gradili sistem da se povuci iz utrke za Oscara. Zanimljiv film je bunkeriran nako što je skinut iz natječajskog programa Festivala jugoslavenskog igranog filma u Puli 1972. godine

> Vile je se ustalile u petu temi filmaša iz dvija socijalističkih zemalja i kapitalističke Italije?

– Wajda i Čengić snimaju povijesne filmove. Alija Sirotanović se u Čengićevom filmu i pojavljuje kao povijesna lik – filmska ekipa ga je unijela pronaći i nagovoriti da sudjeluje, dok Wajda radi nešto slično ali na fiktivnom karakteru, njegov zidar Mateuš Birkut je fiktivan lik. Elio Petri, pak, ne snima povijesni već aktualni film o trenutnom stanju u talijanskoj industriji koja kritizira upravo zbog ponovnog uvođenja tzv. stahanovizma. Ta su tri filma iz različite zemlje - jedna zemlja je u socijalizmu, druga zarulja samoupravni socijalizam, a treća nema nikakve veze s tom socijalističkom pričom ali osjeća tu vrstu problematike na sličan način. U talijanskoj priči iz 70-ih godina nanovo je osjetan tzv. rad na akord, koliko proizvedeš toliko ćeš biti retribuiran i nanovo se uvodi sistem koji je doveo do toga da su junaci rada bili odista zvijezde, kratkoga daha, ali zvijezde. Sličnu su govore i akcijaši s radnih akcija: kad si jednom postao udarnik, to je bila velika čast. Moda nisi ništa dobio, lakše si došao do smještaja u studentskom ili učeničkom domu i to je sve, ali su ljudi tu zastupnici u vrhovnom sovjetu, direktori, profesori itd., dočim u Jugoslaviji nječg takvog nije bilo. Udarnici i udarnice izgorjeli su u zenitu svojeg uspjeha. To je jedna od velikih razlika između Jugoslavije i SSSR-a. Zašto? Sovjetski princip je predratnog karaktera gdje je postojala relativno velika gućnost da se tako nešto desi. U poratnoj Jugoslaviji koja se nadila u ruševinama i rezoniziranosti takvih uvjeta nije bilo. Poznata je priča da je tadino Alija Sirotanović, dakle prvi junak rada socijalističke Jugoslavije, dobio stan i to, nadvodno, na Titovo inzistiranje. Prema svjedočanstvu njegove unuke, Sirotanović se nikad nije isticao kao nekakav fanicionar. Koliko znam, ni djeca udarnika i junaka rada nisu imala neke velike privilegije.

PROTESTANTSKI ODNOS PREMA RADU

U knjizi spominjete inventivne domaće majstore, dovitljive radnike socijalizma koji su sami smišljali nove strojeve ili poboljšavali postojeće.

– Sovjetski udarnici, stahanovisti uvijek su oni koji znaju koristiti novu tehniku, a uvjet za to je da nova tehnika postoji. Zato su se domaći junaci rada, nakon raskola sa Staljinom što je stopiralo i tehničku pomoć iz zemalja istočnog bloka, morali oslanjati na vlastitu improvizaciju i kreativnost. Zato mi se čini da su, za razliku od Sovjeta, domaći junaci rada puno bili neka vrsta brikolera kakve je analizirao Lévi-Strauss u »Divljoj misli«. I koji se sredstva u vrijeme koje nalaze oko sebe. I čine stvari jednako dobrima kao i pripadnici tehničke inteligencije. Izrazi-to su divitljivi u tehnički zaista lošim uvjetima.

Otud onda priča o lijenom (sovjetskom) radnicima? Da se nasalimo: što je to u protestantizmu čega nema u marksizmu?

– To je jedan od većih suvremenih ideologema da smo, valjda kao Mediteranan ljeni. To apsolutno nije točno i treba se zapitati koja je to crkva tehnički plasiranih priča i u čije smo snove o takvom Mediteranu uhvaćeni. Prema Masu Weberu, u protestantskom etosu rada ljudi žive da bi radili, a ne obrnuto kao u svom radu, a protiv ostvarenja kroz taj rad, da tako kažem, komunicirajo s Bogom. Potonje nedostaje kod socijalističkih zemalja koje, kao i svaki drugi, imaju svoje specifične oblike otuđenja, ali ne onog koji uvijek opisuje u teškim, sivim, crnim tonovima da bi ostali neokaljani, neokaljani naknadnim dobicima. Udarnici u naknadnim prikazima vlastitog života uvijek postoji stisku Oberona.

Nisu izdržali teret slave?

Jesu li uopće bili slavni, popularni i prepoznatni makar lokalno, u svojoj sredini?

– Prepoznatljivost u zajednici, to da, dok su junaci rada bili odista zvijezde, kratkoga daha, ali zvijezde. Slično govore i akcijaši s radnih akcija: kad si jednom postao udarnik, to je bila velika čast. Moda nisi ništa dobio, lakše si došao do smještaja u studentskom ili učeničkom domu i to je sve, ali su ljudi tu zastupnici u vrhovnom sovjetu, direktori, profesori itd., dočim u Jugoslaviji nječg takvog nije bilo. Udarnici i udarnice izgorjeli su u zenitu svojeg uspjeha. To je jedna od velikih razlika između Jugoslavije i SSSR-a. Zašto? Sovjetski princip je predratnog karaktera gdje je postojala relativno velika gućnost da se tako nešto desi. U poratnoj Jugoslaviji koja se nadila u ruševinama i rezoniziranosti takvih uvjeta nije bilo. Poznata je priča da je tadino Alija Sirotanović, dakle prvi junak rada socijalističke Jugoslavije, dobio stan i to, nadvodno, na Titovo inzistiranje. Prema svjedočanstvu njegove unuke, Sirotanović se nikad nije isticao kao nekakav fanicionar. Koliko znam, ni djeca udarnika i junaka rada nisu imala neke velike privilegije.

SUVREMENI UDARNICI TERCIJARA

Kad se spomene udarnik, prvo pomislimo na rudare, metalce i druga teška fizička zanimanja, iako ih je u socijalizmu, kažete u svojoj knjizi, bilo i među tekstilkinja, zidarima, obućarima, sve do postara. Udarnici su danas većinom zaposleni u uslužnim djelatnostima.

– Da, tercijar je postao zanimljiv. U ugostiteljstvu, trgovini, turizmu, recimo, ljeti se radi 12 i 14 sati dnevno, što je također udarnički. Zato mislim da ta vrsta istraživanja i dalje ima smisla, naravno u drugačijem kontekstu. U uslužnim djelatnostima ljudi rade strahovito puno, a nemaju tu svrhu prepoznavanja kakvu su možda imali udarnici u ranom socijalizmu. Eventualno ih pogdaje zaposlenikom mjesecа, što je također preuzeto iz socijalističkog sistema koji je zaslužne radnike isticao na tzv. ploćama časti.

DAR I UZDARJE

Zanimljivo mi je vaše vezivanje uz radno udarništvo teorije darivanja, po kojoj svaki dar traži uzdarje. Pojasnite nam to.

– To vezujem uz čitavu kulturu pisanja o udarnicima kao narativima: oni su davali a ništa nisu dobili. Ako to pokušamo sagledati iz drugačijeg kuta, da oni zapravo nisu davali nego su stvarali, onda više nisu naivni. A kome su i što uzvraćali? Iz intervjua s njima, razvidno je da oni uzvraćaju sustavu, dakle Partiji tiu su ih osloboditi okupatora i omogućili da rade u miru. Naravno da je to ideologem na djelu, ali opet je djelatan. Na taj se način može objasniti da su naivni oni koji su tvrdili da su udarnici naivni, zato što ne razumiju kontekst u kojem su davali. Oni su uzvraćali za slobodu, za mogućnosti koje sada imaju; e, onaj tko njima onda nije uzvratio bio je sustav. Apsolutno je izostao drugi krug darivanja.

nomska kategorija, nego upravo jedna od najvažnijih vrijednosti i psihofizičko zdravlje, osjećaj da si potreban, korisan, dan zajednici, ali i da se svidiš sam sebi, da nisi parazit ni u vlastitim očima. No, ono ima i svoje naličje. U ovom postsocijalističkom vremenu i politčari su se počeli kritisiti upravo tim udarničkim segmentom. Milan Bandić, recimo, stalno više moramo delati, delati, delati, a slovenski predsjednik Borut Pahor je cijelu svoju kampanju impregnirao u rad, organizirao po principu omladinskih radnih akcija i naslikava se kako radi 8-sanse i 10-sanse sanje. I Nadan Vidošević je svojedobno, za vrijeme svoje neuspjele predsjedničke kampanje 2009., eksplicitno zagovarao povratak heroja rada, njihovo novo osmišljavanje i implementaciju u radne miljee. Nekada je u udarništvo bio umetnut element političkoga, političi je bilo značajno, a sada se politika koristi udarništvom da bi sebe prikazala boljom, inventivnijom, pravednijom. Dogodila se neka vrsta inverzije.

Kapital radi za nas

Rad je ipak danas izgubio dignitet...

– To je apsolutno istina. Danas je kapital zauzeo to mjesto, nerijetko se i kaže: ja se moram uopće radit, kapital radi za mene. Kapital sam sebe oploduje, funkcionira poput neke amebe, dugim pla triplicira...

Preši smo put od junaka rada do heroja tranzicije, kako kažete u knjizi...

– Posebno mi je fascinantno kako je tada, ne samo medu junacima rada, nego i općenita filozofija života bila: mi smo jači od prirode. Možemo prirodu podrediti svojim potrebama, željama. U književnim tekstovima i izvještajima iz tog doba sponiđuju se zamišljeni i zračnjini toposi koji ocrtavaju duh vremena. Primjerice, Gustav Krklec je pisao u tekstu-izvještaju s radilišta na pruzi Samac-Sarajeva da je rijeci naređeno da makne svoje korito i ona ga pomiče, planina se pred nama nikama sklanja, probijamo tunele na pruzi, a danas su udarnici kroz kolumnističko, novinarsko i književno pisanje i prisjećanje opisivani u terminima dekadencije, tuge, nesreće, naborani su, izranjavanih i nemoćnih ruku-dake, prirođa je u postsocijalizmu ipak jača, izvan mogućnosti ovladavanja ljudskog subjekta. I to je neki oblik zamjene, ali i poraza.